

AMINA KARAICA, MA

National Museum of Bosnia and Herzegovina

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu

Pregledni rad / Review article

UDK/UDC 904:392.89(497-15)

DOI: 10.54524.2490-3930.2023.17

Primljen / Received: 14. 6. 2023.

Prihvaćen / Accepted: 15. 8. 2023.

Pregled pojave kanibalizma i popratnih kultova u prahistoriji Zapadnog Balkana

Apstrakt: Kroz ovaj rad su predstavljene oblike kanibalizma, koji su bili prisutni kod prahistorijskih skupina i plemena. Primarni cilj je prikazati razlike između kanibalizma paleolitskog neandertalca i članova ilirskih plemena, te načina na koji su ga svjedoci interpretirali. Uz pomoć antropološke analize su prikazani mogući scenariji koji su rezultat pronađenog konteksta više arheoloških lokaliteta.

Ključne riječi: kanibalizam, kulturološki fenomeni, antropološka analiza, teorijska arheologija, sekundarni ukopi, kult predaka, pećina Krapina, pećina Vindija

Abstract: The aim of this article was to present a broad spectre of cannibalism that was present within the prehistoric groups and tribes. While doing so, it was kept in mind to point out the distinctions between cannibalism of the neanderthals and the members of Illyrian tribes, as well as the ways these were seen by the witnesses. With the help of anthropological analysis various scenarios were created, that might have resulted in found contexts of different archaeological locations.

Keywords: cannibalism, cultural phenomena, anthropological analysis, theoretical archaeology, secondary burial, ancestor cult, Karapina cave, Vindija cave

Kanibalizam je kontraverzna pojava koja pokreće diskusiju, tabu-tema čije se prisustvo u nekim situacijama često pokušava osporiti. Međutim, naučno je dokazano da je kanibalizam praktikovan kroz historiju kod *Homo neanderthalensis* i *Homo sapiens*. Kada se konkretno govori o prahistorijskom kanibalizmu, koji se u većini slučajeva može adekvatno ubicirati na osnovu arheoloških ostataka, teško je doći do zaključka da li se radilo o ritualnoj praksi ili nužnosti. Bez obzira na stereotype koje nosi ovakva praksa, definitivno se u dosta slučajeva može smatrati kulturološkom pojavom, jer kako će se kroz primjere u ovom radu opisati, može se povezati sa

duhovnom kulturom.¹ Ali, prije svega, kanibalizam predstavlja interesantnu tematiku koje se vrijedi dotaknuti tokom istraživanja prahistorijskih individua.

Kanibalizam ima kompleksnu kulturnu tradiciju, naročito u predrimskom vremenu, tradiciju koju um modernog čovjeka nije u mogućnosti da u potpunosti razluči. Od pećinskih staništa neandertalaca do zabilješki najranijih grčkih i rimskih historičara, postoje određeni nalazi koji providiraju solidnu podlogu za pokretanje razgovora o prisustvu kanibalizma na teritoriji Zapadnog Balkana.

Slučaj paleolitskog nalazišta Krapina

Jedni od najstarijih prahistorijskih nalaza koji upućuju na kanibalizam *Homo Neanderthalensis*, arheološki materijal koji je pokrenuo ovu diskusiju², jesu koštani nalazi pronađeni na paleolitskom nalazištu pećine Krapina na Hušnjakovom brijegu u Hrvatskoj. Krapina predstavlja jedan od lokaliteta sa najviše utvrđenih skeletnih ostataka neandertalca³, tako da i danas postoji veliko interesovanje za ovo nalazište.⁴ Velika količina ureza i ogrebotina pronađenih na kostima cjevanica, kranija i jedne lakatne kosti, ne upućuje direktno na kanibalizam. Stoga, kombinacija nalaza tragova paljenja na istim i ne toliko drugačijeg tretmana životinjskih kostiju ovog lokaliteta, ponukalo je Gorjanović-KareMBERGERA da pristupi kanibalizmu kao jednoj od mogućih interpretacija.⁵ Bez obzira na ove konstatacije o istom tretmanu kostiju životinja i neandertalaca, adekvatna studija u poređenju ureza na ovoj fauni i o njihovim sličnostima nisu obavljena.⁶ Ipak, mikroskopski pregled površina nekih od kostiju neandertalaca sa ovog lokaliteta jeste utvrdila da su nastale u prahistorijsko doba, s pojedinim iznimkama (oštećenjima) nastalim tokom iskopavanja.⁷

Skeletni ostaci krapinskih neandertalaca su pronađeni u rasutom stanju i bez obzira na količinu, veoma je teško ustanoviti MNI (*minimum number of individuals*).⁸ Zbog napretka tehnologija i metoda za determinaciju i identifikaciju kostiju, konstatacije o količini individua, kojima su kosti pripadale, mijenjaju se kroz godine. Paleontolog Milford Wolpoff u članku iz 1979. godine, na osnovu dentalne analize pronađenih zuba neandertalaca, zaključuje da se radilo o sedamdesetak individua,

¹ Karavanić 2015, 96.

² Ullrich 2005, 249.

³ Yustos *et al.* 2015, 40.

⁴ Karavanić *et al.* 2006, 25.

⁵ Ullrich 2005, 250.

⁶ Russell 1987, 383.

⁷ Russell 1987, 386.

⁸ Ullrich 2005, 250.

te da je najmlađa imala tri godine a najstarija dvadeset i sedam.⁹ Međutim, par decenija kasnije, Ullrich u članku iz 2005. navodi analizu vršenu na osnovu broja ustanovljenih kostiju kranija iz Krapine, što je upućivalo na prisustvo trideset i osam individua.¹⁰

Diskoloracija na ovim kostima, koja je postepeno nastajala tokom struganja tkiva, upućuje na to da se ovdje radi o traumama nastalim nakon smrti.¹¹ Sve navedene opservacije kostiju ipak mogu upućivati na neke druge kulturološke prakse, od kojih najpopularniji prijedlog predstavlja sekundarni ukop.¹² S ciljem providiranja objektivnih konstatacija, u ovom dijelu rada će se iznijeti sve dosadašnje hipoteze i dokazi istih; te izvagati informacije koje govore o prisustvu kanibalizma, s onima koji govore o nečemu drugom.

S obzirom na to da su dijelovi tijela odvajani i obrađivani nakon smrti, a tkivo sa kranija strugano, može se govoriti i o obliku kulta lobanje, čiji je običaj bilo čuvanje kostiju glave. Karavanić prenosi kako je “dio znanstvenika” ovo stanje krapinskih lobanja protumačilo kao vađenje moždanog tkiva¹³, no akumulacija od 35 nepravilnih ali blisko raspoređenih ureza na vanjskom arealu poznatog kranija C ne govori o tome.¹⁴ Ovakva praksa selektiranja i vida čuvanja lobanja ljudi nakon smrti se pojavljuje u gornjem paleolitu, te razvija za vrijeme mezolita.¹⁵ Na osnovu analize slučajeva starijih kamenih epoha Evrope, Dean Sheiles u članku iz 1975. godine, ovakvu praksu veže uz neki vid štovanja predaka.¹⁶ Prisustvo kulta lobanje često implicira snažan osjećaj teritorijalno-posesivnog ponašanja, primarno kod farmerskih zajednica, ali postoje izuzetci gdje se mogu povezati uz nomadsko-lovačka društva.¹⁷ Na mezolitskom nalazištu lokaliteta Vlasac u Srbiji, utvrđeno je šest slučajeva naknadnog vađenja lobanje iz grobova u funeralnom kontekstu.¹⁸ Ponajviše je interesantan primjerak ukopa H63, u kojem je nedostajao cjelokupan set kostiju lobanje, a aksis je bio pozicioniran u neprikladnoj poziciji; najvjerojatnije je poremećen kada se glava vadila.¹⁹ Ovo je izgleda bila dobro prisutna praksa tadašnjih stanovnika ovog

⁹ Wolpoff 1979, 67-80.

¹⁰ Ullrich 2005, 250.

¹¹ Frayer *et al.* 2006, 520.

¹² Frayer *et al.* 2006, 520.

¹³ Karavanić 2015, 99.

¹⁴ Frayeret *et al.* 2006, 521 i 524.

¹⁵ Zielo 2018, 28-29.

¹⁶ Schulting 2013, 34.

¹⁷ Schulting 2013, 34.

¹⁸ Borić *et al.* 2014, 20.

¹⁹ Borić *et al.* 2014, 22.

lokaliteta, jer je sličan slučaj vidljiv kod još dva ukopa (H60 i H153). Najviše se ističe primjerak H153, koji je bio dječiji ukop, čija je lobanja sačuvana za neku drugu kultnu potrebu.²⁰

Ovakve radnje upravo dovode do teorije o sekundarnom ukopu. Prema Karavaniću i Čondić, sekundarni ukop ili ritual u dvije faze se može povezati sa situacijom u Krapini.²¹ Prva faza ovakvog rituala bi uključivala struganje tkiva sa kostiju kamenim alat-kama, zatim u drugoj fazi bi se kosti ponovo ukopale.²² Neki od preloma ključne kosti, čašice i pršljenova neandertalaca sa Krapine, posjeduju fizičke indikatore lomljenja. Međutim, veća je vjerovatnoća da je pomenuto obavljano u funeralnom kontekstu, i to odmah nakon smrti individua.²³ Opisivan oblik sekundarnog ukopa predstavlja često zabilježen kulturološki fenomen na paleolitskim lokalitetima kojima su obitali neandertalci. Ullrich navodi sedamdeset ovakvih nalazišta utvrđenih na Evropskom kontinentu.²⁴ Međutim, ukoliko se prihvati elaborat o sekundarnom ukopu krapinskih neandertalaca, potrebno je zabilježiti i nekoliko interesantnih okolnosti koje je providirala antropološka analiza. Zabilježene su traume na tjemenim kostima koje govore o udarcu tupim predmetom, koje nemaju nikakvih tragova zarastanja, što očigledno govori o nasilnoj smrti.²⁵ Dakle, sve to upućuje na scenario da se neki oblik napada/ubistva dogodio u Krapini. Ukoliko se pod ovom okolnosti, naprimjer, prihvati prisustvo kanibalizma, onda bi se potencijalno moglo govoriti o prisustvu egzokanibalizma; te da su individue iz Krapine bile žrtve napada vanjske grupe.

Jedan od dokaza kanibalizma na Krapini prema Ullrichu jeste napola cijepana cjevanica, koja aludira na namjensko lomljenje kosti s ciljem konzumiranja koštane srži. Međutim, autor također ne izbacuje potencijalnu vezu ovog cijepanja sa funeralnom praksom.²⁶ Sličan nalaz cijepane velike kosti, pronađen je na lokalitetu pećine Vindija, također u Hrvatskoj. Radi se o nadlaktičnoj kosti, pronađenoj u jedinici G3, koja je namjenski horizontalno prepolovljena kako bi se konzumirala koštana srž iz nje.²⁷ Karavanić i Patou-Mathis predlažu prisustvo kanibalizma u pećini Vindija na osnovu navedene nadlaktične kosti, kao i činjenice da je ista odvojena od palčane kosti ne mnogo kasnije nakon smrti osobe.²⁸ No, odvajanje ove dvije kosti se

²⁰ Borić *et al.* 2014, 24.

²¹ Karavanić *et al.* 2018, 19.

²² Karavanić *et al.* 2018, 19.

²³ Ullrich 2005, 254.

²⁴ Ullrich 2005, 241.

²⁵ Ullrich 2005, 257.

²⁶ Ullrich 2005, 255.

²⁷ Karavanić *et al.* 2009, 403.

²⁸ Karavanić *et al.* 2009, 403.

jednostavno može atribuirati protoku vremena. Na ovom lokalitetu, u istom sloju, pronađeni su nalazi koji govore o prisustvu kulta lobanje. Četiri kranije neandertalaca su pronađene namjenski aranžiranjem i odložene su od njihovih sumještana. Sličan nalaz je pronađen u mlađem sloju G1 sa lobanjom za koju ne bi trebalo isključiti mogućnost da je na isti način odložena.²⁹ Prema Mirku Malezu, kompilacija 65 različitih koštanih kranijalnih ostataka, sa tragovima rezanja i ogrebotina ipak upućuju na ostatke kompleksa kulta lobanje.³⁰ Malezova analiza ovih kostiju govori o tome, da tragovi oštećenja ispod donjih vilica pojedinih lobanja i srodnih kondilusa sloja G1 i G3 upućuju na dekapitaciju.³¹ Autor također smatra da tragovi oštećenja donjih vilica imaju sličnosti sa onima iz pećine Krapina.³² Primjer okolnosti nalaza lokaliteta Vindija, otvara pitanje mogućnosti prisustva dva različita kulturološka fenomena na jednom nalazištu, ali i varijantu u kojoj bi se primarno prihvatila opcija sa dominantnijim nalazima.

Naredni indikator kanibalizma u Krapini, prema Ullrichu, jesu perimortem tragovi lomljenja kostiju nadlaktične kosti i palčane kosti, te lakatne i bedrene kosti, potencijalno s ciljem konzumiranja koštane srži. Pored navodno gotovo identičnog tretmana kostiju neandertalca i lovljenih životinja, ovako razvijena skupina srednjeg paleolita je bila upoznata s činjenicom da konzumacija koštane srži daje najviše energije. Ukoliko se prihvati teorija da su navedene traume pronađene na gore pomenutim kostima nastale kao rezultat struganja koštanje srži i moždanog tkiva, onda ujedno ovi nalazi predstavljaju i indikator da su neandertalci znali koji dio tijela konzumirati i kako ga pribaviti.

Podijeljena su mišljenja o nalazu prethodno opisivane kranije C sa usporednih 35 ureza. Gorjanović-Kramberger je nakon iskopavanja, s ciljem prezerviranja, premazao istu kost sa nekim nepoznatim zaštinim sredstvom;³³ što će predstavljati problem pri analiziranju više od 100 godina kasnije.³⁴ Generalno se smatra da ovaj nalaz predstavlja najpoznatiji primjerak manipulisane kosti na ovom lokalitetu. Na urezima koji se nalaze na ovoj kosti, ne postoje nikakve naznake zarastanja, što dakle govori o tome da su nastale nakon smrti.³⁵ Ono što definitivno izdvaja ove ureze od onih na ostalim kostima na ovom lokalitetu jeste njihova organizovanost. Također, s obzirom na poziciju ureza (između glabele i bergme) ne treba izostaviti mogućnost da su to tragovi

²⁹ Karavanić *et al.* 2009, 403.

³⁰ Malez 1985, 40.

³¹ Malez 1985, 37.

³² Malez 1985, 37.

³³ Karavanić 2015, 101.

³⁴ Frayer *et al.* 2006, 520.

³⁵ Frayer *et al.* 2020, 717.

skalpiranja.³⁶ Nije sigurno da li je kranij bio u cijelosti spojen sa ostatkom kostiju lobanje za vrijeme ove radnje, a s druge strane, na lokalitetu nisu uspješno ustanovljeni parovi kranija i donjih vilica.³⁷ Moguće je pretpostaviti da je kranij C bio korišten kao posuda. U slučajevima kada je kanibalizam prisutan na paleolitskom lokalitetu, prisustvo ovakvog fenomena kod neandertalaca nije rijetkost.³⁸ Jedino što se sa sigurnošću može zaključiti za ovaj primjerak, jeste da predstavlja unikatan rezultat nekog vida ritualne radnje.³⁹

Potrebno je ponovno istaknuti da postoje faunalni nalazi lovljenih i konzumiranih životinja.⁴⁰ Ovo može aludirati na to, da ukoliko su hipoteze o prisustvu kanibalizma istinite, desile su se kao rezultat nemogućnosti pribavljanja hrane koju su svjesno godinama prikupljali. Prema Karavaniću, veliko prisustvo kostiju životinja u krapinskoj pećini govori o tome, da je kanibalizam bio rekreativan, ili u sklopu neke kultne radnje.⁴¹ Ta rekreativnost, implicira da je kanibalizam neki vid divljačke radnje, gotovo uvijek vezane za neandertalce. Međutim, skeletni ostaci neandertalaca sa nasilnim traumama nisu jedini arheološki nalaz koji može govoriti o divljaštvu ili nedivljaštvu neandertalaca. Prije svega, potrebno je navesti analizu jednog kranija sa lokaliteta Krapina, na kojem su vidljivi tragovi zarastanja na ranama prouzrokovanih tupim predmetom. Iako ovakve rane u većini slučajeva prouzrokuju smrt, ovaj primjerak govori o ozdravljenju. Ovaj nalaz govori o tome, kako su se krapinski neandertalci znali brinuti jedni o drugima. Još jedan interesantan nalaz pećine Krapina jesu modifikovani ostaci orlovih kandži. Na osnovu tipološke duplikacije kostiju, da se zaključiti da se radi o kostima tri ili četiri različita orla. Da se radilo o samo jednom primjerku, moglo bi se govoriti o slučajnom pronalasku mrtve životinje i upotrebe kostiju iste u kreaciji nekog predmeta od značaja. Međutim, više individualnih primjeraka govori o namjenskom lovu na veoma spretnog grabežljivca. Urezni tragovi na kandžama govore o zaglađivanju rubova, kao nekom vidu uređivanja dorzalnog dijela istih.⁴² Vrlo je moguće da su krapinski neandertalci s ovim kostima pravili neki oblik nakita ili predmeta koji bi asistirao u lovu; kreirajući lako identifikovan zvuk tokom uhođenja plijena.⁴³ Arheološki nalazi lokaliteta Krapina, koji govore o brizi među neandertalcima i aktivnoj kreaciji simbolične

³⁶ Frayer *et al.* 2020, 718.

³⁷ Frayer *et al.* 2020, 714.

³⁸ Petru 2018, 6.

³⁹ Frayer *et al.* 2020, 719.

⁴⁰ Malez 1979, 236; Richards *et al.* 2000, 7664.

⁴¹ Karavanić 2015, 102.

⁴² Radovčić *et al.* 2015, 3.

⁴³ Radovčić *et al.* 2015, 11.

ili pak uporabne alatke za lov, govore o nekom nivou kulturološke svijesti.⁴⁴ Ovo su indikatori da je u Krapini provodila vrijeme skupina neandertalaca koja, ukoliko je praktikovala kanibalizam, praktikovala ga je sa punom svijesti o tome šta će podrazumijevati.

Za vrijeme više milenija koji su prošli od dešavanja u pećinama Vindija i Krapina, moglo se desiti nekoliko različitih događaja koji bi mogli objasniti rasutost, polomljenost i nasumično stanje kostiju koji se danas pripisuju kanibalizmu. Veliki broj slomljenih kostiju može biti interpretiran kao posljedica geoloških procesa tokom fosilizacije, a rasutost zbog prijašnjih kopanja⁴⁵, ne samo arheoloških već i od strane drugih ljudi, možda čak i kroz prahistoriju. Karavanić je također otvoren za teoriju da lobanje neandertalaca pećine Krapina nisu razbijene ljudskom rukom.⁴⁶ Zbog svega navedenog, prijeko je potrebno da se na kostima krapinskih neandertalaca obavi adekvatna tafonomska analiza, koja bi providirala rekonstrukciju promjena kroz koje su kosti prošle nakon njihovog prvog odlaganja.⁴⁷ Uprkos svim analizama i hipotezama koje govore o odsustvu kanibalizma na lokalitetima Krapina i Vindija, ipak je potrebno sagledati koji to arheološki indikatori nedostaju da se on potvrdi.

Na paleolitskom lokalitetu Moula-Guercy u Francuskoj, utvrđeno je i općeprihvaćeno da su pronađeni neandertalci praktikovali kanibalizam. Na nešto više od 50% od neandertalskih kostiju pronađenih na ovom nalazištu, utvrđeni su tragovi nastali oštrim predmetima, koji govore o skidanju kože, odvajanja dijelova tijela i tkiva.⁴⁸ Ono što dodatno govori o prisustvu kanibalizma, jeste identičan tretman ostale utvrđene faune na lokalitetu. Nalazi divljih jelena i divokoza posjeduju rane na kostima kakve su zabilježene i na neandertalnim nalazima. U poređenju sa Krapinom, neandertalci sa Moula-Guercy su iza sebe ostavili više tragova ulovljenih životinja sa kojima se tretman ljudskih kostiju može usporediti.⁴⁹ U poređenju sa ovim nalazištem, na Krapini samo 15% skeletnih ostataka neandertalaca posjeduju tragove ureza oštrim predmetom.⁵⁰

Glavna razlika ova dva nalazišta, koja sprječava da se sa sigurnošću potvrdi prisustvo kanibalizma u Krapini, jeste nedovoljna količina ovakvih nalaza. Na osnovu svih navedenih informacija koje su se mogle iscrpiti iz arheološkog materijala pećine

⁴⁴ Radovčić *et al.* 2015, 11.

⁴⁵ Karavanić 2004, 123.

⁴⁶ Karavanić 2004, 122.

⁴⁷ Karavanić *et al.* 2018, 20.

⁴⁸ Yustos *et al.* 2015, 38 i 39.

⁴⁹ Karavanić 2015, 102.

⁵⁰ Yustos *et al.* 2015, 45.

Krapina, predlažu se naredni scenariji kao potencijalni uzroci nastajanja ovako manipuliranih kostiju neandertalaca u datim kontekstima:

Sekundarni ukop: Za vrijeme srednjeg i kasnog paleolita, ukopi preminulih članova zajednice su se obavljali s ciljem zaštite tijela od ostalih životinja, higijenskih razloga ili s nekim duhovnim ciljem.⁵¹ Duhovni element skeletnog ukopa u paleolitu bi predstavljao upravo sekundarno manipulisanje tijela. S obzirom na to, da velika količina manipuliranih kostiju neandertalaca iz Krapine predstavlja veće kosti, to su vrlo vjerovatno bili dijelovi tijela bližnjih koje su članovi grupe htjeli da očiste prije ponovnog ukopavanja. Vrlo je moguće da su se ovakvi oblici sahranjivanja obavljali zbog nekih duhovnih shvatanja. Odstranjivanje mesa je moglo predstavljati i neki vid rituala, za koji se vršila selekcija dijelova tijela.⁵² Također, ne treba izostaviti mogućnost da su se kosti nakon smrti čistile zbog lakšeg prijenosa, te da je skidanje tkiva predstavljalo samo praktično olakšanje tokom prijenosa tijela do staništa. Tragovi na skeletima neandertalaca Krapine koji upućuju na ovakva dešavanja, diskoloracije su na kostima koje govore o manipulaciji nakon smrti u nekoliko navrata; posebice famoznog kranija C, koji posjeduje tragove na vanjskoj strani kosti, vjerovatno nastalih usljed skidanja tkiva sa glave.

Napad vanjske grupe i egzokanibalizam: S obzirom na to da su u unutrašnjosti pećine od Hušnjakovog brijega ustanovljeni nalazi koji govore o prisustvu skupine sa razvijenom svakodnevnicom (musterijenske alatke, ostaci lovljenih životinja, tragovi paljevine i nakita)⁵³, može se reći da je pećina predstavljala mjesto čestog nastanjivanja. Analiza nekoliko kranija govori o udarcima tupim predmetom, čija trauma bi prouzrokovala trenutnu smrt. Stoga se može kreirati hipoteza da su krapinski stanovnici bili žrtva napada vanjske grupe. Tragovi na kostima nastali oštrim predmetom, po nekim autorima, interpretiraju se kao trag kanibalizma od strane napadača, to jeste, nekoga ko nije pripadao krapinskoj skupini.⁵⁴ Ostale traume koje se mogu pripisati ovakvom obliku napada, jesu perimortem tragovi lomljenja na diafizama jedne nadlaktične kosti, bedrene kosti, kao i jedan gotovo skrhan kranij.⁵⁵ Nakon napada, pretpostavlja se da su preživjeli brinuli o povrijeđenim. Tragovi ovoga su opisane kosti kranija koje govore o zarastanju nakon traume nanesene tupim predmetom.⁵⁶ Moguće je, također, da se ovaj napad desio van staništa, te da su neandertalci donijeli prepoznatljive dijelove tijela svojih bližnjih koji nisu preživjeli

⁵¹ Karavanić 2015, 85.

⁵² Karavanić 2015, 96.

⁵³ Karavanić *et al.* 2006, 23-26.

⁵⁴ Ullrich 2005, 250.

⁵⁵ Ullrich 2005, 254.

⁵⁶ Ullrich 2005, 257.

napad. Ovaj scenario se još može povezati i sa već opisanim predloženim sekundarnim ukopom.

Endokanibalizam: Kanibalizmu bi se, prije svega, mogli pripisati nalazi lomljenih kostiju krapinskih neandertalaca. Pored primjerka cjevanice koja je prepolovljena po dužini za konzumaciju koštane srži, pretpostavlja se isto i za pronađene kosti čiji krajevi sa razvijenim dijafizama su lomljeni tupim predmetima (kamenim alatkama). Kako navodi Ullrich, lomljenje ovih kostiju je najvjerojatnije obavljano unutar skloništa.⁵⁷ Naredni nalaz koji predstavlja indikator kanibalizma jesu tragovi gorenja na nekoliko kostiju *Homo neanderthalensis*, posebice na onima koje su kako Gorjanović-Kramberger govori, pronađene zajedno sa životinjskim kostima na hrpi, a posjedovale su tragove istog tretmana.⁵⁸ S obzirom na to da su na lokalitetu pronađeni tragovi lovljene faune, za ishranu i duhovnu praksu, može se reći da je ova grupa neandertalaca bila dovoljno sposobna da sebi providira izvor proteina. Prisustvo ovog zaključka, kao i informacija da samo 15% kostiju neandertalaca posjeduje traume nastale ošrim predmetom⁵⁹, govori o tome da bi eventualan kanibalizam u Krapini bio izolovan slučaj. Ta rijetkost govori o tome da se moglo raditi o jednom od dva oblika kanibalizma – a) realizovanog u slučaju velike gladi, kada ova grupa nije mogla uspješno da lovi ili – b) iz nekih duhovnih razloga. Može se nagađati da je konzumacija mesa nekog bliskog predstavljala vid komunikacije, prijenosa misli ili vještina; a moguće je i da karapinski čovjek nije imao jasan značaj radnje na umu.⁶⁰

Tokom perioda neolita, kanibalizam je dakako praktikovan, ali sve manje prisutan. Ovo se može pripisati činjenici da se u neolitu razvijaju privredne djelatnosti (poljoprivreda, stočarstvo, dešava se napredak u razvoju lova i ribolova), stoga potrebe za kanibalizmom; ne uključujući onu iz duhovnih razloga, nije ni bilo. Možda najpoznatiji primjer kanibalizma u doba neolita na teritoriji Evrope jeste nalazište Herxheim u Njemačkoj.⁶¹ Na ovom lokalitetu je pronađena velika količina razbacanih ljudskih kostiju, koje su pripadale deset različitih individua. Na osnovu tragova na kostima, utvrđeno je da se strugala koža i tkivo, da su otvarane kosti lobanje i rezani jezici.⁶² Na teritoriji Zapadnog Balkana, ovakva nalazišta još uvijek nisu utvrđena, barem prema dosadašnjim publikacijama. S druge strane, ono što kontinuirano ostaje prisutno jesu nalazi koji govore o kultu lobanje.

⁵⁷ Ullrich 2005, 256.

⁵⁸ Karavanić 2005, 98.

⁵⁹ Yustos *et al.* 2015, 45.

⁶⁰ Karavanić 1995. 40 i 41.

⁶¹ Boulestin *et al.* 2009, 969.

⁶² Boulestin *et al.* 2009, 974.

Kult lobanje ostaje evidentan kroz sve faze mlađeg kamenog doba na teritoriji Zapadnog Balkana. Vrijedi istaknuti veliku akumulaciju ovakvih nalaza u sklopu starčevo i starčevo-impreso kulture ranog neolita. Jedan takav primjerak jeste nalazište Obre I u srednjoj Bosni, na kojem se među osam utvrđenih grobova, za ovaj elaborat ističe grob 5. U ovom grobu je pronađena dječija lobanja, koja je bila odložena na kamenu ploču, i okružena većim kamenjem s tragovima gorenja. Druge kosti kojima bi ova lobanja mogla pripadati nisu pronađene na navedenom lokalitetu.⁶³ Također, u fazi ranog neolita, na lokalitetu Smilčići u Hrvatskoj, pronađene su kosti lobanje koje su pripadale deset različitih individua.⁶⁴ Među mlađim periodima neolita vrijedi istaknuti nalazište hvarsko-lisičićke kulture, a to su Lisičići kod Konjica. Na ovom lokalitetu je uz vatrište jedne zemunice pronađena ljudska donja vilica. Antropološka analiza iste prema Vidi Brodar, govori o pomnom čuvaju donje vilice bližnjeg – nekog pretka.⁶⁵ S obzirom na navedene primjere, vidi se da kulturnološke radnje u periodu neolita imaju svoj kontinuitet, ali zbog velikog napretka svakodnevnog života, njihove svrhe su drugačije.

Divlja konzumacija tkiva, kult lobanje i trofeji

Dokazi kanibalizma zadnjih par decenija željeznog doba zapadnog i centralnog Balkana, nalaze se primarno u historijskim izvorima. Prema Stipčeviću, razni oblici kanibalizma i ljudskog žrtvovanja na navedenom tlu, to jeste onom vezanom za ilirski narod, dolaze od keltskih plemena koja su se pomiješala sa starosjedilačkim.⁶⁶ Konkretno vjerovanje koje su Kelti predstavili starosjediocima, jesu shvatanja da je ljudski život beskrajn.⁶⁷ Može se pretpostaviti da je Stipčević imao Skordiske na umu kada je opisivao ovo vjerovanje. Skordisci su u historijskim izvorima često opisivani kao divlji.

Aplikacija navedenog je često vidljiva u historijskim izvorima, gdje je prinošenje ljudskih žrtava u svrhu raznih koristi gledano kao poklon božanstvima; u sklopu sveopće prihvaćenosti da je žrtvovani još tu. Ubijanje ljudi kod Skordiska, naravno, nije bilo prisutno samo unutar grupe, već i za vrijeme ratovanja je vršeno nad protivnicima. Na isti način kojim su se predaje bogovima gledale u pozitivnom smislu, ubijanje i na kraju konzumacija tijela neprijatelja je obavljano s negativnom intencijom. Tako, Rufius Festus piše kako su Skordisci *iskaljivali svoj bijes nad zarobljenicima:*

⁶³ Benac 1973, 27.

⁶⁴ Batović 1967, 270-272.

⁶⁵ Benac 1958, 90 i 91.

⁶⁶ Stipčević 1984, 70 i 71.

⁶⁷ Ridgeway 1904, 519.

*bogovima žrtvovali ljudsku krv, pili su iz ljudskih lobanja*⁶⁸. Zatim, Amian Marcellin piše da su Skordisci *prinosili na žrtvu zarobljivike Beloni i Marsu i da su požudno pili ljudsku krv iz ispražnjenih ljudskih lobanja*.⁶⁹ S obzirom na ove libacije sa lobanjama protivnika, moguće je da su lobanje predstavljale neki oblik trofeja, na sličan način kao kod neandertalaca.

Potvrđeno je da su u latenskom periodu Skordisci naseljavali veoma arheološki bogato nalazište Gomolava na obali rijeke Save.⁷⁰ Na navedenom lokalitetu u latenskom sloju, otkrivene su dvije grupne grobnice, od kojih je potrebno istaknuti kružnu grobnu jamu prečnika 3 metra, u čijoj samoj sredini su pronađene odložene ljudske lobanje. Kostii ostatka tijela nisu pronađene.⁷¹ Kako Benac navodi, velika količina individua ukopanih u ovoj jami, bila je položena glavama okrenutim ka centru.⁷² Upravo opisan kontekst ove grobne jame se potencijalno može pripisati kultu lobanje.

Kada se sagleda ova informacija, zajedno sa dosada iznešenim primjerima manipulacije lobanjama u prvoj polovici prahistorije, može se zaključiti da kult lobanje i ovdje ostaje prisutan. Međutim, postoji razlika između kamenodobnih primjera ovog kulta i primjera iz metalnih perioda; a to je da duhovno shvatanje nije isto. Iz opisanih situacija, vidi se da u kasnijim periodima manipulacija kostiju lobanje van grupe predstavlja oblik prijeljnje. Shvatanja iz paleolita, mezolita i neolita su da glave individua sa sobom nose duše predaka i da se vežu s tlom, koriste unutar grupe i za dobrobit grupe.

Za vrijeme 1. stoljeća pr. n. e., zapisi o ratovanjima Marka Licijana Krasa sa Mezima govore o veoma interesantnom svjedočenju na koja se Rimljani do tada nisu bili navikli. Naime, poglavlar Mezima je ispred svoje vojske, kako bi iskazao surovost i snagu svog naroda, zaklao konja i kleo se nad njegovim truplom kako će se nakon pobjede *utrobama ubijenih poglavica počastiti i bogove i sebe*.⁷³ Velika prenaplašenost ove situacije se može uzeti kao neki indikator preuveličavanja i iskazivanja barbarističkog karaktera rimskog protivnika. Kako Papazoglu ističe, pojedine informacije su suviše specifične da bi nastale kao rezultat mašte.⁷⁴

⁶⁸ Festus, Glos. Lat. 9.

⁶⁹ Amm. Marc. 27.

⁷⁰ Mihajlović 2019, 204.

⁷¹ Benac 2012, 86.

⁷² Benac 2012, 86.

⁷³ Flor. II, 26.

⁷⁴ Papazoglu 1968, 47 i 48.

Ovakav čin se sastoji iz nekoliko dijelova: za početak, radi djelovanja ovog čina koji bi se mogao protumačiti magijskim, žrtvuje se životinja. Papazoglu povlači paralelu sa nečim što je već poznato iz grčke mitologije, kada je Pauzanija zabilježio događaj zakletve Tindareja. Tindareja je zaklao konja i zatim se zakleo proscima njegove kćeri Jelene, da će onog tko je oženi štititi u slučaju da im se nanese zlo.⁷⁵ Iz ovoga poređenja saznaje se da u brončanom i željeznom dobu, pogled na magijska djelovanja i kletve nije bio toliko iznenađujući Rimljanima, koliko je ustvari prijetnja kanibalizmom. Potrebno je vratiti se na prijetnju konzumacije utrobe, jer je taj akt imao još jedan zaseban značaj. Papazoglu navodi, da kod ilirskih naroda u ovim prahistorijskim periodima, bogovima su se prinosile prikladne žrtve; ali ne kao hrana, već kao nešto što bi njima bilo drago.⁷⁶ Kada čovjek jede ljudsko meso, kao da imitira attribute i ponašanja bogova koje poštuje i hrani se onim najboljim. Mezi su vjerovatno vjerovali da kada jedu utrobu neprijatelja, da od njega preuzimaju snagu i okreću je u svoju korist, ovime otklanjajući opasnost.⁷⁷ Može se reći da u ovakvim situacijama sam akt žrtvovanja ustvari nastaje iz želje za kanibalizmom.

Nikola iz Damaska je zabilježio podatak da su Autarijati bili skloni ubijanju svojih saboraca, koji su bivali ranjeni za vrijeme ratovanja, kako ne bi zbog njihove slabosti pali pod zarobljeništvo. Prema ovim navodima, da se aplicira prethodni zaključak, Autarijati su vjerovali da ako neprijatelj bude imao priliku da jede meso ili pije krv jednog od njih, da će preuzeti sve njegove najbolje ratničke sposobnosti.⁷⁸ Još od najezde Gala 4. stoljeća pr. n. e., Autarijati se susreću sa nekim od kulturoloških praksi vezanih za žrtvovanje zarobljenika i konzumiranje njihovog mesa, kao i krvi. S obzirom na to, da se Autarijati i Skordisci u historijskim izvorima stavljaju u istu skupinu, ne bi bilo iznenađujuće da dijele određena vjerovanja.⁷⁹

Ovo se još može povezati sa načinom na koji su prema Apijanau, Japodi tretirali svoje sumještane za vrijeme bitke na Metulu. Apijan opisuje kako u trenutku kada su Japodi shvatili da su izgubili bitku, žene unutar bedema grada su ubile svoju djecu,

⁷⁵ Papazoglu 1968, 49.

⁷⁶ Papazoglu 1969, 388.

⁷⁷ Papazoglu 1969, 389.

⁷⁸ Nic. Dam. *Isid.* 115.

⁷⁹ Strabo 4.485.

Strabon u svojoj Geografiji navodi nekoliko naroda koji su u predrimsko doba dominirali centralnim i zapadnim Balkanom, ali ih je s vremenom našla ista sudbina lošeg staništa. Pored Autarijata i Skordiska, Strabon u istoj grupi navodi Dardance, Ardijejce, ali i nešto zapadnije naseljena plemena keltskog porijekla, kao što su Boji. Boji su dijelili jedan kulturološki fenomen koji se navodi u ovom radu, a to je upotreba lobanja protivnika. Livije opisuje kako bi Boji lobanje protivnika umakali u istopljeno zlato i koristili za libaciju (Livy Epi. 22; 23.24).

a zatim su počinile samoubistvo.⁸⁰ Na ovaj način, niko unutar bedema Metula nije ostao živ, te ne može biti žrtva Rimljana. Konzumacija ljudske krvi i mesa kod ilirskih plemena se praktikovala u vidu kulta predaka. S obzirom na prethodno navedene informacije i zaključke, ilirski narodi su vrlo vjerovatno vjerovali da kada jedu meso čovjeka, dobivaju njegove fizičke osobine, vještine, te moralni kompas i intelekt.⁸¹ Da se primijetiti da su s vremenom unutarnji kanibalistički rituali Skordiska i Meza aplicirani van bedema za vrijeme ratovanja. U narednim periodima kada ratovanje postaje veća svakodnevica ovih plemena, kanibalizam je upravo korišten kao prijetnja protivnicima. Za vrijeme željeznog doba kanibalizam se primarno dešavao samo zbog razvitka veze sa božanstvima ili dolaska do hrane.

Zaključak

Na osnovu pregleda nalaza navedenih prahistorijskih lokaliteta i sadržaja historijskih izvora, saznaje se da kanibalizam nije uvijek bio isti. Kada se govori o paleolitu, s obzirom na siromaštvo tehnološkog razvitka, može se pretpostaviti da je kanibalizam bio posljednja solucija do koje se došlo zbog očajja. Konkretno u primjeru nalazišta Krapina i Vindija, prisustvo kanibalizma će ostati samo hipoteza, s obzirom na činjenicu, da nalazi nisu dovoljno uvjerljivi. Moguće je da je veliki fokus ideje o prisustvu kanibalizma u Krapini, u par navrata odvratio pažnju naučnika od potencijalnog prisustva drugih kulturoloških fenomena. Iako među skeletnim nalazima neandertalaca ovih lokaliteta postoje indikatori o vanjskoj manipulaciji, kulturološke okolnosti kao i manjak popratnih nalaza ipak upućuju više na fenomen sekundarnog ukopa. Ukoliko je kanibalizam bio prisutan, riječ je o popratnoj radnji. Diskusija o prisustvu kanibalizma na lokalitetu pećine Krapina je započela kao pokušaj objašnjenja velike rasutosti kostiju životinja i neandertalca. Oštri urezi na velikim kostima, uključujući i one sa kranija C, također govore o drugim kulturološkim fenomenima.

Dolaskom sedentizma, te prisustvom takozvanog “neolitskog paketa”, kult lobanje kakav je viđan na kamenodobnim nalazištima Vindije i Vlasac se postepeno mijenja – te se počinje više isticati jedan drugi aspekt, koji će se još više razviti u metalnim periodima, a to je poštivanje predaka, koje se može vidjeti u opisanim vjerovanjima Autarijata.

U periodima kada ratovanje postaje svakodnevica pojedinih plemena koja su naseljavala Zapadni Balkan, kanibalizam je upravo korišten kao prijetnja protivnicima.

⁸⁰ App. *Illyr.* 21.

⁸¹ Papazoglu 1969, 389.

Za vrijeme željeznog doba, kanibalizam je protivnicima ovih naroda predstavljao napadnu radnju koja se razvila na osnovu duhovnog vjerovanja. U slučajevima endo-kanibalizma ilirskih plemena, on je nastajao iz želje za praktikovanjem kulta predaka, gdje je primarni cilj bilo preuzimanje nečijih osobina i sposobnosti, a ne njegovog fizičkog tijela. Različite varijacije ovog kulturološkog fenomena su interpretirane na više načina od strane ljudi sa kojima su se ove ilirske skupine susretale, legende su nastajale, interpretacije su širene.

Summary: An overview of cannibalism and accompanying cults in the prehistory of the Western Balkans

Cannibalism represents a practice that has been following the Homo family for many millennia. Starting with the neanderthals in the middle Paleolithic until the very skilled Homo Sapiens warriors in the late Iron Age. When it comes to the western Balkans, we can slowly piece several stories that speak of these cultural complexes. Besides the material finds that represent these pieces, many historical sources tell stories of Illyrian warriors that had practised cannibalism, and what the authors of those sources believed prompted it. And as we can conclude with this discussion, cannibalism had many meanings within different groups and through periods.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

LCL Loeb Classical Library, Cambridge (MA)

Izvori

- Ammianus Marcellinus. *History*, Books 27–31, Excerpta Valesiana, (ed. J. C. ROLFE) LCL 1939.
- Appian, *Roman History*, Vol. II, Books 8.2–12, (ed. HORACE WHITE) LCL (Mass.) 1912.
- Festus, *Breviarium of the Accomplishments of the Roman People*, (ed. THOMAS M. BANCHICH, JENNIFER A. MEKA) Canisius College, Buffalo, New York. 2001.
- Flor. Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*, (trans. EDWARD SEYMOUR FORSTER) LCL.
- Livy, *History of Rome*, Vol. XII, Books 40–42, (trans. EVAN T. SAGE) LCL 1938.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. JONES) LCL, Cambridge (Mass.), 1954.

Literatura

- Batović 1967 – Š. Batović, Pokapanje pokojnika u Smilčiću i kult mrtvih u neolitu Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave 4-5*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1967, 263-298.
- Benac 1958 – A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela: Knjiga X, 1958.
- Benac 1973 – A. Benac, Obre I – Neolitsko naselje starčevo-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Sveska XXXVII/XXVIII, 1972/1973, 5–171.
- Benac 2012 – A. Benac, *Religijske predstave pristanovnika južnoslavenskih zemalja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela: Knjiga LXXXIV, 2012.
- Borić et al. 2014 – D. Borić, C. A. I. Frenc, S. Stefanović, Late Mesolithic lifeways and deathways at Valasc (Srbija), *Journal of Field Archaeology*, Vol. 39, No. 1, Trustees of Boston University, 2014, 4–31.
- Boulestin et. al. 2009 – B. Boulestin, A. Zeeb-Lanz, C. Jeunesse, F. Haack, R. M. Arbogast, A. Denaire, Mass cannibalism in the Linear Pottery Culture at Herxheim

- (Palatinate, Germany), *Antiquity* 83, Cambridge University Press, Antiquity Publications Ltd., UK, 2009, 968-982.
- Frayer et al. 2006 – D. Frayer D. J. Orschiedt, Krapina 3: Cut Marks and Ritual Behaviour?, *Periodicum Biologorum*, Vol. 108, No. 4, USA, 2006, 519–524.
 - Frayer 2020 – W. D. Frayer, Krapina and the Case for Neanderthal Symbolic Behavior, *Current Anthropology*, Vol. 61, December 2020, 713731.
 - Karavanić 1995 – I. Karavanić, Upper Paleolithic occupation levels and late-occurring Neanderthal at Vindija cave (Croatia) in the context of Central Europe and The Balkans, *Journal of Anthropological Research*, Vol. 51, 1995, 9–35.
 - Karavanić 2004 – I. Karavanić, *Život neandertalca*, Školska knjiga, 2004.
 - Karavanić, Janković 2006 – I. Karavanić, I. Janković, Srednji i rani gornji Paleolitik u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica* Vol. 30 No. 1, Institut za antropologiju, 2006, 2154.
 - Karavanić et al. 2009 – I. Karavanić, M. Patou-Mathis, Middle/Upper Paleolithic Interface in Vindija Cave (Croatia): New Results and Interpretations, *Sourcebook of Paleolithic Transitions: Methods, Theories and Interpretations*, (u. Marta Camps, Parth Chauhan), Springer, 2009, 397405.
 - Karavanić 2018 – I. Karavanić, *Starije kameno doba*, Univerzitet u Sarajevu (u. Edin Bujak), 2015.
 - Karavanić et al. 2008 – I. Karavanić, N. Čondić, *Religije kamenog doba, Katalozi i monografije* 31, Arheološki muzej Zadar, (u. Jakov Vučić), 2018.
 - Malez 1985 – M. Malez, Spilja Vindija kao kultno mjesto neandertalaca, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin broj 7*, 1985, 31–48.
 - Mihajlović 2019 – V. D. Mihajlović, *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja – Pitanje identiteta u (proto)istoriji*, Filozofski fakultet Novi Sad, 2019.
 - Papazoglu 1969 – F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*, Djela XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, in Bojanovski, A. (ed.), 1969.
 - Petru 2018 – S. Petru, Identity and fear – burials in the Upper Paleolithic, *Documenta Praehistorica XLV*, 2018, 2–9.
 - Radovčić et al. 2015 – D. Radovčić, A. Oros Sršen, J. Radovčić, W. D. Frayer, Evidence for Neanderthal Jewelry: Modified White-Tailed Eagle Claws at Krapina, *PLOS*, USA, 2015, 1-14.
 - Richards et al. 2000 – M. P. Richards, P. B. Paul, I. Karavanić, Neanderthal diet at Vindija and Neanderthal predation: The evidence from stable isotopes, *Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol. 97, No. 13, U.S.A., 2000, 7663–7666.

- Ridgeway 1904 – W. Ridgeway, *The early age of Greece*, Cambridge I, 1904.
- Russell 1987 – M. D. Russell, Mortuary Practices at the Krapina Neanderthal Site, *American Journal of Physical Anthropology* Vol. 72, USA, 1987, 381–397.
- Schulting 2013 – R. J. Schulting, Ancient Death Ways: Proceedings of the workshop on archaeology and mortuary practices, *Mesolithic Skull Cults*, (u. Kim von Hackwitz & Rita Peyroteo-Stjerna), Uppsala Universitet, 2013, 19–46.
- Stipčević 1989 – A. Stipčević, *Iliri: Povijest, Život, Kultura II dopunjeno izdanje*. Školska Knjiga, .
- Ullrich 2005 – H. Ullrich, Cannibalistic rites within Mortuary Practices from The Paleolithic to Middle ages in Europe, *Anthropologie*, Vol 43, No. 2/3, Moravian Museum, 249–251.
- Wolpoff 1979 – M. H. Wolpoff, The Krapina dental remains, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 50, Issue 1, USA, 1979, 67-113.
- Yustos et al. 2015 – M. Yustos, J. Yravedra Sainz de los Terros, Cannibalism in the Neanderthal World: An Exhaustive Revision, *Journal of Taphonomy*, Volume 12 (Issue 1), Madrid, January 2015, 33–52.
- Zielo 2018 – A. Zielo, After-Death Manipulation: The Treatment of the Skull in Prehistoric Funereal Contexts, *Global Journal of Archaeology & Anthropology*, Juniper Publishers, 2018, 28–32.